

بررسی کیفی علل انگاره‌های ذهنی نادرست از خداوند

علی محمد میرجلیلی^۱
محمدحسین فلاح^۲
احمد زارع زردینی^۳
سمیه یوسفی^۴

چکیده

هدف: از آنجا که انگاره‌های نادرست از خداوند به شدت بر رفتار و تعامل ما با خداوند و انسانها اثرگذار است، این پژوهش با هدف شناسایی علل انگاره‌های نادرست از خداوند انجام شد و در پی آن بود به این سؤال پاسخ دهد که عوامل پیدایش تصورات نادرست از خداوند در بین افراد چیست. **روش:** بدین منظور از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با 22 نفر از دانشجویان دختر مقطع لیسانس دانشگاه میبد که از طریق نمونه‌گیری مبتنی بر هدف با حداکثر تنوع انتخاب شدند، اطلاعات پژوهش جمع‌آوری شد. داده‌ها بعد از مصاحبه با 18 نفر به نقطه اشباع رسید، ولی برای حصول اطمینان تا 22 نفر ادامه یافت. پس از پیاده کردن مصاحبه‌های ضبط‌شده و گزاره‌نویسی، به تحلیل داده‌ها به روش تفسیری پرداخته شد و کدهای اولیه استخراج شدند. این کدها بر اساس شباهت‌ها دسته‌بندی و طبقه‌بندی شده و در قالب مقولات شکل گرفتند. **یافته‌ها:** 75 مفهوم در کدگذاری اولیه و 32 مقوله در کدگذاری باز به دست آمد که با حذف موارد تکراری، به 52 مفهوم و 19 مقوله تقلیل یافت که علل خداانگاره‌های نادرست را تشکیل می‌دهند. **نتیجه‌گیری:** بر اساس نتایج پژوهش، برخی از علل خداانگاره‌های نادرست عبارتند از: غلبه حس‌گرایی در معرفت‌شناسی، نقص اطلاعات، راحت‌طلبی، عدم آموزش / عدم آموزش صحیح و ...

واژگان کلیدی: خداانگاره‌های نادرست، عوامل، مطالعه کیفی، تحلیل محتوا.

دریافت مقاله: 98/03/20؛ تصویب نهایی: 98/07/10.

1. دکترای علوم قرآن و حدیث و دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد. میبد، ایران (نویسنده مسئول). نشانی: میبد؛ بلوار یحیی‌زاده، دانشگاه میبد، گروه علوم قرآن و حدیث / نمابر: 03532353004 / [Email: almirjalili@Meybod.ac.ir](mailto:almirjalili@Meybod.ac.ir)
2. دکترای روان‌شناسی و آموزش کودکان استثنایی، دانشیار گروه روان‌شناسی دانشگاه آزاد یزد.
3. دکترای علوم قرآن و حدیث، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات، دانشگاه میبد. میبد، ایران.
4. دانشجوی دکترای علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد. میبد، ایران.

الف) مقدمه

خدانگار¹ درک تجربی شخص از خداوند است که بیشتر در اثر ارتباط نزدیک با خدا و بازنمایی درونی آنچه در این ارتباط از خدا تجربه و احساس می‌شود، به وجود می‌آید. این ادراک از طریق تجربیات مذهبی و وجودی افراد شکل گرفته، به صورت احساس معنوی از خدا درمی‌آید؛ مفهوم پیچیده‌ای که دارای ابعاد عاطفی و تجربی است و به تجربیات معنوی و روزمره از خدا بستگی دارد (نورعلیزاده میانجی و بشیری، 1395: 11). خدانگار با واژه‌هایی همچون خداپنداشت² و خداآگاهی³ ارتباط نزدیک دارد. تمایز خداپنداشت (مفهوم خدا) و خدانگار (تصور از خدا) در این است که خداپنداشت، فهم شناختی شخص از خداوند است و نوعاً پیوند بسیار نزدیکی با خداشناسی شخص دارد. در حقیقت؛ خداپنداشت برداشت انتزاعی، عقلانی و متکلمانانه فرد از خداوند است که بیشتر در حوزه الهیات از آن بحث می‌شود؛ ولی خدانگار، واکنش احساسی و تجربی فرد نسبت به خداوند است و بیشتر در حوزه روان‌شناسی مذهب و معنویت بحث و بررسی می‌شود.

در حقیقت؛ این دو سازه جنبه‌های مختلف یک فرایند پیچیده‌اند که در ضمن آن برداشتهای فرد از خداوند شکل می‌گیرد. این دو سازه را نمی‌توان کاملاً جدا از هم در نظر گرفت؛ زیرا آنچه انسان درباره خدا می‌داند، در شکل‌دهی تجربیات او نسبت به خداوند مؤثر است (حدادی کوهسار و غباری بناب، 1390: 40-41). خداآگاهی نیز شناخت، توجه و احساس حضور خدا، پیوستگی و تعلق به او و تداوم بخشی به ارتباط ناگسستنی با اوست؛ مفهومی فراتر از خداشناسی که علاوه بر جنبه‌های شناختی به وجود خداوند، ابعاد هیجانی و رفتاری انسان درباره خداوند را نیز در بر می‌گیرد. در حالت خداآگاهی، فرد معتقد به خدا همواره به ارتباطش با خدا توجه و احساس فزاینده‌ای پیدا کرده و رفتار و عملش رنگ و بوی الهی به خود می‌گیرد. فردی که مراتب بالای خداآگاهی را دارد، در همه حال به حضور خدا توجه داشته و هیچ کاری او را از یاد خدا باز نمی‌دارد (نورعلیزاده میانجی و بشیری، 1395: 9). از آنجا که هدف از این پژوهش، شناسایی ادراکها، تصورات و برداشتهای نادرست افراد از خداوند است، عنوان خدانگار برای مقاله انتخاب شد.

بر اساس آموزه‌های قرآن، انگاره ذهنی (ادراک) از خداوند، احساس و عمل، سه مقوله در ارتباط با هم‌اند. نوع انگاره ذهنی از خدا بر نوع احساس⁴ و نوع احساس بر نوع عملکرد انسان اثر می‌گذارد.¹ انگاره

1. God Image

2. Concept of God

3. God-Awareness

4 امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «همانا من برای ملاقات پروردگار، مشتاق و به پاداش نیک او منتظر و امیدوارم» (نهج البلاغه، نامه

62). «کسی که خداوند آرزوی اوست، نهایت امید و آرزو را درمی‌یابد» (ری شهری، 1416، ج 4: 2797)

241 بررسی کیفی علل انگاره‌های ذهنی نادرست از خداوند

صحیح(مثبت) نسبت به خداوند، موجب محبت افراد نسبت به خداوند و نزدیکی به او خواهد شد و بالعکس، انگاره نادرست(منفی) نسبت به خداوند موجب دوری انسان از خداوند و عدم تبعیت از دستورات او می‌شود. امام سجاد(ع) فرمودند: «خداوند به موسی(ع) وحی کرد: ای موسی! مرا نزد بندگاتم و بندگاتم را نزد من محبوب گردان. موسی(ع) گفت: پروردگارا چگونه این کار را انجام دهم؟ خداوند فرمود: احسان و نعمتهایم را به یادشان آور تا مرا دوست بدانند که اگر گریزپایی از درگاه من یا گمراهی از آستان من را بازگردانی، برایت از عبادت صد سال که روزهایش را روزه و شبهایش را بیدار باشی، برتر است.»(مجلسی، 1403، ج 2: 4)

بنابر این، چگونگی انگاره ذهنی ما از خداوند به شدت در رفتار و تعامل ما با خدا و سایر انسانها اثر می‌گذارد. افرادی که انگاره ذهنی منفی از خداوند دارند، نمی‌توانند با او رابطه‌ای عاطفی و صمیمی برقرار کنند و به مقام عبودیت و محبت خداوند که همان هدف خلقت است، نایل شوند و حتی اگر اهل عبادت هم باشند، عبادتشان ناشی از ترس و اضطراب است، نه از روی رابطه و اعتماد به خداوند که اساس محبت و دل بستگی به اوست(علیانسب، 1390: 80)؛ اما انگاره صحیح از خداوند سبب محبت افراد نسبت به او و در نتیجه، تبعیت و پیروی از دستورات او و پیامبرش خواهد شد.

با توجه به اینکه قلب سلیم و روان سالم، تنها با انگاره صحیح از خدای متعال و اطاعت از تکالیف دینی در برابر عظمت مطلقه او به دست می‌آید و ارتباط با خالق هستی می‌تواند احساس سعادت و خوشبختی را در انسان به وجود آورد، به گونه‌ای که حتی اتفاقات ناگوار و مشکلات زندگی را خواست خداوند و گامی در جهت رشد و کمال خود بدانند، ارائه و آموزش انگاره‌های صحیح از خداوند ضروری است؛ ولی لازمه این کار، شناسایی انگاره‌های ذهنی نادرست از خداوند و علل شکل‌گیری آنهاست تا بر پایه آنها بتوان به ارائه خداانگاره‌های صحیح پرداخت. در پژوهشی جداگانه، خداانگاره‌های نادرست شناسایی شد که حاصل آن 30 مورد خداانگاره نادرست بود.² بررسی علل خداانگاره‌های نادرست که بخش بزرگی از آن به معرفت و شناخت انسانها بازمی‌گردد، هدف این تحقیق است.

1. قرآن ارتباط بین محبت خداوند و اطاعت از رسول را چنین بیان کرده است: «بگو: اگر خدا را دوست دارید، پس مرا پیروی کنید تا خدا هم شما را دوست بدارد، و گناهانتان را ببامرزد؛ و خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.»(آل عمران: 31)
2. بر اساس پژوهشی که توسط نویسندگان همین مقاله صورت گرفته و خلاصه آن در مقاله دیگری در مجله روان‌شناسی و دین در نوبت چاپ قرار دارد، خداانگاره‌های نادرست عبارتند از: 1. فهم استعاره‌ای از خداوند و صفات او، 2. اختصاص خداوند به موقعیتهای مرزی، 3. داشتن ادراک حداقلی در موضوعات دین، 4. بی‌معنا پنداشتن نماز، 5. ادراکات نادرست در توکل به خداوند، 6. معیار قرار دادن عقل شخصی(روزمره) در امور دینی، 7. فهم ناصحیح از اهم و مهم، 8. اعتقاد به تبعیت احکام دین از عرف زمانه، 9. داشتن حس طلبکارانه نسبت به خداوند، 10. دیدگاه افراطی نسبت به صفات خداوند، 11. ترجیح غیر خداوند بر خداوند، 12. قیاس‌کردن در مخالفت با دستورات خداوند، 13. انجام کار برای خلق خدا و نه خداوند، 14. دیدگاه جبرگرایانه نسبت به صفات خداوند، 15. دیدگاه تفریطی نسبت به صفات خداوند، 16. ارتباط دادن خداوند با

ب) پیشینه

«خداانگاره» یکی از محوری‌ترین و مهم‌ترین سازه‌های روانی در حوزه روان‌شناسی دین است که پژوهش‌های زیادی را به خود اختصاص داده است. در حوزه‌های مرتبط و نزدیک به خداانگاره نیز در زمینه شناخت خدا و شناساندن آن به دیگران، عالمان اسلامی اعم از محدث، مفسر، متکلم و فیلسوف در تبیین و تفسیر آیات و روایات، در ضمن آثار خود به تحلیل و شناخت خدا و زوایای آن مثل امکان شناخت ذات، اسما و صفات حق تعالی و ... پرداخته‌اند. شمار آثار منتشر شده در زمینه خدا به صدها و بلکه هزارها اثر می‌رسد که بیشتر آنها به موضوع اثبات وجود خدا و برخی نیز به تبیین اسما و صفات پرداخته‌اند. در زمینه چگونگی معرفت انسان به خدا، امکان و تعریف آن نیز بزرگانی چون علامه طباطبایی در آثار مختلف خود از جمله در تفسیر گرانسنگ «المیزان»، «الرسائل التوحیدیه» و «اصول فلسفه و روش رئالیسم» و استاد مطهری در پاورقی‌هایش بر کتاب اخیر و آثار دیگرش به تبیین موضوع پرداخته‌اند. اخیراً هم از محققان آثاری درباره شناخت خدا تدوین شده که نوعاً توصیف و گزارشی از آرای عالمان، به خصوص اندیشوران غربی است.¹ کتابهایی نیز از دانشمندان غربی در زمینه حقیقت الوهی، معنا و مفهوم خدا به فارسی برگردانده شده است.² (فردان قراملی، 1393: 28). اما در زمینه خداانگاره باید گفت که گسترش نظریه‌ها درباره تصور از خدا با فروید آغاز شد. بر خلاف تحقیقات او که نشان می‌داد انگاره ذهنی از خداوند، بیشتر با تصور پدران ارتباط دارد، نتایج تحقیقات پاول و وگل (1936) تصور ذهنی مادرانه از خداوند را نشان داد (علینسب، 1390: 64). نظریه آدلر که معتقد بود انگاره ذهنی از خدا بیشتر با تصور والد برتر ارتباط دارد، تا حدی تناقض ظاهری میان این پژوهشها را برطرف کرد. (همان: 65)

پژوهش در زمینه تصور از خداوند با کارهای ریزوتو³ ادامه یافت. او تصور از خدا و مفهوم خدا را از هم تفکیک کرد. به نظر او، مفهوم خدا بر اساس ابزارهای شناختی حاصل می‌شود و بیشتر در حوزه

داشته‌ها و نداشته‌های مادی، 17. نزدیکی با خدا مستلزم رنج و سختی، 18. استنتاج باطل از حق، 19. باطل و عبث بودن خلقت، 20. اعتقاد به فقر خداوند، 21. خشمگین شدن خدا در برابر اعتراض به ناملايمات زندگي، 22. شک در برخی از صفات خداوند، 23. نفی برخی از صفات خداوند، 24. تصور فراموش شدن افراد توسط خداوند، 25. تصور نادرست از مالکیت الهی و مالکیت خود، 26. محرومیت قشر ضعیف جامعه در اموال موهبتی الهی به انسان، 27. درک نادرست از عدالت خداوند، 28. عدم شناخت صحیح از مقام ولایت خداوند، 29. فهم تک‌بعدی نسبت به صفات خداوند، 30. درک نادرست از مفهوم عسر و حرج.

1. رک: خدا در اندیشه بشر از عبدالله نصری؛ سیر و تطور مفهوم خدا از دکارت تا نیچه از صالح حسن‌زاده؛ خدا در فلسفه دکارت و صدرالدین شیرازی از همایون همتی.

2. چگونه درباره خدا بیندیشیم از ادلر مورتیمر؛ خدا در اندیشه فیلسوفان غربی از هانس کونگ؛ خدا و فلسفه از اتین ژیلسون.

3. Rizzuto

243 **بررسی کیفی علل انگاره‌های ذهنی نادرست از خداوند**

یادگیری عقلانی و خودآگاه فرد قرار دارد؛ در حالی که تصور از خدا، شناخت هیجانی اشخاص از خداوند است و بیشتر مبنای عاطفی دارد و بر فرایند تحولی فرد و ارتباط او با والدین مبتنی است. بر اساس تحقیقات ریزوتو (1979) و اسپرو¹ (1992) رابطه موضوعی با والدین و دل‌بستگی با موضوعات اولیه‌ای که فرد در زندگی با آنها تعامل دارد، در برداشت او از خداوند بسیار مؤثر است و باعث می‌شود که تصور ذهنی برای فرد در جهت مشخصی شکل بگیرد. (حدادی کوهسار و غباری بناب، 1390: 40)

همچنین، ارتباط خداانگاره یا تصور از خدا به عنوان درک تجربی شخص از خدا با بسیاری از کارکردهای روان‌شناختی و دینی در پژوهش‌های زیادی بررسی شده است. نتایج پژوهش لارنس² (1997) بیانگر این است که «خداانگاره» با حرمت خود و جهت‌گیری مذهبی درونی همبستگی مثبت و با ازخودبیگانگی، دل‌بستگی نایمن، خودمحوری و ناشایستگی اجتماعی، همبستگی منفی معناداری دارد. (نورعلیزاده و همکاران، 1391: 8)

گزارش بنسون و اسپیلکا³ (1973) نشان می‌دهد که بین تصور از خود، به ویژه حرمت خود و تصور از خدا، ارتباط مثبت وجود دارد. هرچه حرمت خود و تصور از خود مثبت‌تر باشد، خدا مثبت‌تر، حامی‌تر، مهربان‌تر و قدرتمندتر تصور می‌شود. (همان: 9)

نتایج پژوهش کیسر⁴ (1991) نشان می‌دهد که بین انگاره ذهنی مثبت از خدا و افسردگی پایین در بیماران روانی رابطه معنادار وجود دارد. در این پژوهش، افرادی که انگاره ذهنی مثبت از خدا داشتند، افسردگی شان در سطح پایین‌تر و افرادی که انگاره ذهنی منفی از خدا داشتند، افسردگی شان در سطح بالاتری بود (غباری بناب و حدادی کوهسار، 1389: 23). نتایج تحقیقات بنسون⁵ (1996)، کریستی⁶ (1998)، ایستربروک⁷ (1999) و فانیولی⁸ (1997) هم نشان داد که انگاره ذهنی مثبت به خدا موجب ارتباط عاطفی بیشتر و نزدیکی به خدا شده و باعث افزایش سلامت روان انسان می‌شود.

ارتباط بین انگاره ذهنی منفی از خدا (تصور خدا به عنوان نیروی انتقام‌گیر و خشمگین) با روان‌پریشی نیز نشان داده شده است. آراین‌دل و اتما⁹ (1986) طی پژوهشی نشان دادند دانشجویانی که خداوند را بیشتر با صفت خشمگین و انتقام‌گیر تصور می‌کنند، از روان‌پریشی بالاتری برخوردارند (همان: 22). به عقیده

1. Spero

2. Lawrence

3. Benson & Spilka

4. Kaiser

5. Benson

6. Christy

7. Easterbook

8. Faneuli

9. Arrindell & Ettema

ریان¹ (2001)، انگاره ذهنی منفی از خدا، آثار زیانباری بر سلامت روانی، رفتار بین فردی و خودپنداره فرد بر جا می‌گذارد و با احساس بی‌لیاقتی ارتباط دارد (نورعلیزاده میانجی و همکاران، 1391: 9). بررسی رابطه درک از خدا و رضایت از زندگی در دانشجویان دانشگاه شیراز (حسین‌نابت و رادی، 1394)، مقایسه کیفیت تصور از خدا در بیماران افسرده و افراد سالم (برابادی، 1394)، پیش‌بینی سلامت عمومی بر اساس تصور مثبت و منفی از خدا در دانشجویان (پرور و همکاران، 1394)، ارتباط تصور از خدا با جنسیت، سن، تحصیلات، نوع رابطه با والدین و دیگر اعضای خانواده (علیانسب، 1390)، بررسی رابطه بین تصور از خدا و افسردگی در دانشجویان دختر و پسر (زارعی، 1388)، بررسی رابطه تصور از خدا با تصور از والدین، خود و دیگران مهم در دختران و پسران دانشجویان (صادقی و همکاران، 1387)، نشانگر ارتباط روان‌شناختی بین خداانگاره با سایر متغیرهای روان‌شناختی است. این تحقیقات نشان می‌دهند که تصور مثبت از خدا و ارتباط نزدیک با او باعث افزایش سلامت جسم و روان خواهد شد. در تصور مثبت، خدا به صورت موجودی مهربان، حمایتگر و راهنما تصور می‌شود که نقش آرامش‌بخش دارد. در تصور منفی، خدا با اصطلاحات منفی همچون طردکننده، نامهربان، سخت‌گیر و مانند آن تصور می‌شود که موجب نومیدی، تنفر و خلق منفی در افراد می‌شود. (خاکساری و خسروی، 1391: 85)

هرچند در ایران و خارج از ایران، مطالعات زیادی در حوزه تصور از خدا (چه پژوهشهایی که رابطه خداانگاره افراد را با کارکردهای روان‌شناختی و دینی بررسی کرده‌اند و چه پرسشنامه‌هایی که بر مبنای آنها این ارتباط سنجیده شده است) انجام شده؛ اما مهم‌ترین نقطه ضعف آنها، مقیاسهای اندازه‌گیری و ابزار سنجش آنهاست که عمدتاً محدود به دین (مذهب) مسیحیت است و برای پیروان سایر ادیان، حداقل به سادگی قابل تعمیم نیست. همچنین هیچ یک از این پژوهشها به بررسی علل خداانگاره‌های نادرست (که موضوع مقاله حاضر است) نپرداخته‌اند.

ج) روش و ابزار پژوهش

مطالعه حاضر، مطالعه‌ای کیفی از نوع تحلیل محتواست. در این تحقیق به منظور دستیابی به داده‌های پژوهش از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته استفاده شده است. از آنجا که شناخت خداوند مستلزم شناخت صفات اوست، به منظور استخراج علل خداانگاره‌های نادرست، سؤالات مصاحبه بر اساس صفات خداوند در قرآن و روایات طراحی شد و بعد از اعمال نظر چهار نفر از اساتید و کارشناسان حوزه علوم قرآن و حدیث و حذف یا اصلاح برخی سؤالات، به تأیید نهایی رسید.

1. شیوه نمونه‌گیری و جامعه و نمونه آماری

در این تحقیق، از شیوه نمونه‌گیری هدفمند با راهبرد تغییرات بیشینه استفاده شده است. جامعه آماری این پژوهش را دانش‌پژوهان دختر غیرالهیات مقطع کارشناسی سال تحصیلی 92 تا 96 دانشگاه میبد به تعداد 580 نفر تشکیل می‌دهند. انتخاب نمونه‌ها از میان 580 نفر دانشجوی دختر غیرالهیات، با حداکثر تنوع (از طریق نمونه‌گیری طبقه‌ای) از تمام رشته‌ها صورت گرفت و سپس، از میان هر طبقه افرادی به صورت هدفمند انتخاب شدند. ملاک ورود نمونه، رضایت شرکت‌کنندگان، مؤنث و مسلمان بودن افراد (اعتقاد به اصول دین) و ملاک خروج، تحصیل در رشته الهیات و داشتن سابقه بیماری روان‌شناختی بوده است. داده‌ها بعد از 18 مصاحبه به نقطه اشباع رسید، ولی برای حصول اطمینان تا 22 نفر ادامه یافت. میانگین سنی نمونه‌ها حدود 22 سال (19-25 سال) و انحراف استاندارد 2/11 بوده است. از آنجا که جنسیت افراد می‌تواند در نوع ادراک افراد از خداوند مؤثر باشد (محمدی و مهربانی‌زاده، 1385: 64-47)، در جامعه آماری دانشجویان دختر انتخاب شدند و از آنجا که امکان داشت دانشجویان در پاسخ به سؤالات، اطلاعات مربوط به رشته تخصصی خود را - بدون اعتقاد - ارائه دهند، از دانشجویان غیر رشته الهیات استفاده شد. از لحاظ ویژگی‌های مذهبی، تمامی قشر مورد مصاحبه، اصول دین را قبول داشتند؛ اما اکثر آنان در زمینه پایبندی به فروع دین مانند اقامه نماز، گرفتن روزه یا رعایت پوشش اسلامی، دارای ضعف بودند. از آنجا که ممکن است نوع فرهنگ هر جامعه بر میزان پایبندی به فروع دین اثر بگذارد، در این تحقیق سعی شده که جامعه آماری از قومیتها و فرهنگهای متفاوت (فارس، عرب، ترک، لر، کرد، بختیاری) انتخاب شوند.

2. شیوه انجام مصاحبه

برای انجام مصاحبه، پس از جلب رضایت و اعتماد مصاحبه‌شوندگان برای همکاری صادقانه، سؤالات پرسیده شد و در حین مصاحبه، از گفتگوها یادداشت‌برداری و با رضایت آنها، ضبط صدا انجام گرفت. مصاحبه تا زمان رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. مصاحبه‌ها در فاصله زمانی حداقل 60 دقیقه و حداکثر 90 دقیقه انجام گرفت.

3. روش تحلیل داده‌ها

در این پژوهش، برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل تفسیری استفاده شد¹ و کدهای اولیه استخراج شدند. کدها بر اساس شباهتها دسته‌بندی و طبقه‌بندی شده و در قالب مقولات شکل گرفتند. گفتنی است که پس از پیاده کردن مصاحبه و گزاره‌نویسی، گزاره‌هایی تحلیل شدند که به خداانگاره (ادراک) نادرست مربوط می‌شدند. مبنای تشخیص خداانگاره درست از نادرست، انگاره‌های صحیح مستخرج از قرآن و روایات است.

1. در این روش، پژوهشگر درصدد است تا در حد امکان، به آشکار کردن پیامهای نهفته در متن نوشتاری مصاحبه بپردازد، بدین منظور متن مصاحبه باید به طور کامل و با شرح جزئیات نوشته شود تا بتوان به درک کاملی از آنچه مصاحبه‌شونده گفته دست یافت. (کریمی و نصر، 1392: 80)

د) یافته‌های پژوهش

بر اساس یافته‌های پژوهش، در نهایت 75 مفهوم در کدگذاری اولیه و 32 مقوله در کدگذاری باز به دست آمد که با حذف موارد تکراری به 52 مفهوم و 19 مقوله تقلیل یافت. این 19 مقوله که به عنوان علل ادراکات نادرست از خداوند شناخته شدند، در جدول ذیل آمده است.

خلاصه مفاهیم و مقوله‌های مستخرج از مصاحبه علل ادراکات نادرست از خداوند

مفاهیم	مقوله
انس با محسوسات، عدم مشاهده انتقام و عذاب الهی در دو عالم، تشبیه خدا به بهترین مخلوقات	غلبه حس‌گرایی در معرفت‌شناسی
استفاده قرآن از ضمیر مذکر برای خداوند، جستجوی هدف نهایی در رسیدن به بهشت و دوری از جهنم، عدم افزایش اطلاعات، درک یا فهم نادرست از هدف خلقت، اجتهادات ناصحیح، عدم تلاش قشر محروم در دستیابی به اموال شخصی، خلط اطلاعات صحیح و ناصحیح	نقص اطلاعات
سخت دانستن عربی بودن آیات، عدم اشتیاق به خواندن نماز، راحتی دسترسی به اسباب مادی، وجود مشکلات و سختی‌ها، بر وفق مراد نبودن اوضاع زندگی، خستگی از عدم وقوع خواسته‌ها و وقوع ناخواسته‌ها	راحت‌طلبی
نهادینه نشدن آموزش	عدم آموزش / عدم آموزش صحیح
نرسیدن به نتیجه دلخواه، ترس از نرسیدن به نتیجه دلخواه، ناامیدی و عصبانی بودن از پاسخ نگرفتن از خداوند	نتیجه‌گرایی (در مقابل وظیفه‌گرایی)
مُحِق دانستن خود در رسیدن به خواسته‌ها	انسان‌گرایی مفرط
اصالت دادن به عقل در فهم دستورات خداوند، اصالت دادن به عقل در پیروی از دستورات خداوند و اتمه، اصل قرار دادن عقل در تعیین افسد و فاسد، اصالت دادن به عقل در درک چرایی برخی از مباحث دینی، اصالت دادن به عقل در فهم وجود عذاب اخروی (مربوط به عدم انجام حقوق الهی)	عقل‌گرایی مفرط (رشنالیسم، راسیونالیسم)
تأثیر عشق و علاقه دنیوی بر شناخت انسان	اثر دادن حب و بغض‌ها در معرفت خداوند
خواهش نفس (خودخواهی، میل نفسانی، وسوسه)	تبعیت از هوای نفس
ضعف اراده در مقابله با هوای نفس	ناتوانی در غلبه بر هوای نفس
حفظ منفعت ظاهری اطرافیان، حفظ منفعت ظاهری خود، مضطر شدن، حس تعلق داشتن به اموال مادی	منفعت‌طلبی
عدم درک / آشنایی با هدف خلقت	عدم اطلاعات
برداشت نادرست از آیات قرآن، اطلاعات ناقص به دست آمده از قرآن و احادیث	فهم اشتباه / ناقص از متون دینی
از دست دادن تعلقات مادی و دنیوی، به دست نیاوردن تعلقات مادی و دنیوی	تعلقات مادی و دنیوی
تجربه با مشاهده دیگران، تجربه شخصی، رفاه برخی انسانهای ظالم و غیر مقید به دستورات خداوند و عدم رفاه برخی انسانهای مقید به دستورات خداوند، عدم انتقام‌گیری خداوند از ظالمان در این دنیا، تفاوت قائل شدن خداوند در دادن انواع نعمت به بندگان	تجربه (استقرای ناقص)
استناد به عنصر فرهنگی بومی (محلی)، استناد به تجربه دیگران و گفته‌های آنها	رسوبات ناصحیح فرهنگی
عمل نکردن ولیّ فقیه به حرفهای خود، عدم حمایت ولیّ فقیه از قشر ضعیف و متوسط جامعه (عدم اعتقاد به ولایت فقیه در هر دو)	تسری دادن عملکرد به وادی نظریه
اعتقاد به معصوم بودن ولیّ فقیه، عدم هدایت جامعه در حد معصوم توسط ولیّ فقیه، انتخابی دانستن ولیّ فقیه	داده‌ها / اطلاعات ناصحیح
وجود سبیل، زلزله و دیگر بلاهای طبیعی، وجود بیماری، مرگ، داغ عزیزان و دیگر ناراحتی‌ها، وجود داغ عزیزان	عدم درک درست حکمت خداوند

ه) تحلیل نتایج (بحث و نتیجه‌گیری)

این تحقیق با استفاده از رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوای تفسیری، به استخراج علل انگاره‌های ذهنی نادرست

247 \blacklozenge بررسی کیفی علل انگاره‌های ذهنی نادرست از خداوند

از خداوند پرداخته که حاصل آن 19 علت (عامل و سبب) است. این موارد، نتیجه تحلیل محتوای گزاره‌هایی است که در مصاحبه با دانشجویان دانشگاه میبد به دست آمد و تمامی مراحل، اعم از روش تحلیل، شناسایی علل انگاره‌های ذهنی نادرست از خداوند و نامگذاری مفاهیم و مقوله‌ها، توسط دو تن از اساتید در حوزه روان‌شناسی و مشاوره و چهار تن از اساتید و کارشناسان علوم قرآن و حدیث بازمینی و در نهایت تأیید شد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، علل انگاره‌های نادرست از خداوند را می‌توان به دو دسته علل معرفتی و غیر معرفتی تقسیم کرد. منظور از علل معرفتی، تمام علت‌هایی است که به «باورها و اعتقادات» و «دانشها» مربوط می‌شوند (نی‌لو، 1395: 87). علل معرفتی از سنخ علم و استدلال و قواعد منطقی‌اند؛ علت‌هایی چون: غلبه حس‌گرایی¹ در معرفت‌شناسی، نقص اطلاعات، عدم آموزش / عدم آموزش صحیح، نتیجه‌گرایی / وظیفه‌گرایی،² انسان‌گرایی مفرط، عقل‌گرایی مفرط (رشنالیسم)³، عدم اطلاعات، فهم اشتباه / ناقص از متون دینی، تجربه (استقرای ناقص)⁴، رسوبات ناصحیح فرهنگی،⁵ تسری دادن عملکرد به وادی نظریه⁶ و داده‌ها / اطلاعات ناصحیح، در این دسته قرار می‌گیرند.

علل غیر معرفتی نیز عللی‌اند که از جنس استدلال‌ات منطقی و از جنس معرفت نیستند. برخی از آنها به ویژگی‌های شخصی یک فرد، نظیر عواطف و اعمال وی مربوط می‌شوند و برخی دیگر، به محیط و جامعه

1. یکی از گرایش‌های معرفت‌شناختی در فلسفه غرب، گرایش حس‌گرایی است که در آن بر تجربه حسی که به واسطه حواس پنج‌گانه به دست می‌آید، تأکید می‌شود (کریمیان، علی، بی‌تا: 2). منظور از غلبه حس‌گرایی در معرفت‌شناسی (Epistemology) این است که انس انسانها با محسوسات سبب می‌شود تا برخی در شناخت مسائل فرامادی (خاصه شناخت خداوند)، محیط و دنیای مادی و محسوس پیرامون خود را دخالت دهند و به تشبیه‌سازی روی آورند.

2. منظور از نتیجه‌گرایی، نقطه مقابل وظیفه‌گرایی است. معمولاً در تعاریف رایج، نظریات غایت‌گرا به نظریاتی گفته می‌شود که توجه به غایت و نتایج عمل برای آنها در اولویت قرار دارد و حتی تنها اولویت است. از نظر ایشان، عمل درست، عملی است که موجب بیشترین نتایج خوب نسبت به اعمال جایگزین دیگر باشد؛ اما در نظریات وظیفه‌گرا، آنچه در اولویت قرار دارد، انجام وظایف و الزامات خاص اخلاقی است. منبع این الزامات ممکن است الهی و دینی باشد یا عقل انسانی یا چیز دیگر. ما موظف به وظایف و الزامات اخلاقی هستیم و نتایج خوب یا بد عمل دخالتی در تعیین آنها ندارند یا فقط یکی از عوامل تعیین‌کننده‌اند. (اترک، 1389: 28)

3. واژه «rationalism» از ریشه لاتینی «ratio» بوده و در فارسی با واژه‌هایی چون: عقل‌گرایی، اصالت عقل و خردباوری از آن یاد می‌شود. منظور از عقل‌گرایی در این تحقیق، نقطه مقابل ایمان‌گرایی است و به معنای آن است که عقل بر ایمان مقدم بوده و کلیه اصول و حقایق دینی بر مبنای عقل اثبات‌پذیرند، نه آنکه بر مبنای ایمان استوار باشند. (بیات، 1381: 379-388)

4. استقرای ناقص یکی از اصطلاحات به‌کار رفته در علم منطق و اصول فقه بوده و به معنای استدلال بر حکم کلی از طریق بررسی بعضی از افراد یک کلی است. در این نوع استقرا، همه جزئیات آن بررسی و ارزیابی نمی‌شود، بلکه تنها تعدادی از آنها ملاحظه می‌شود و پس از اطلاع از اینکه همگی در یک صفت اشتراک دارند، آن صفت به همه جزئیات تعمیم داده می‌شود. این نوع استقرا، یقین‌آور نیست و تنها موجب «ظن غالب» می‌شود. (مرکز اطلاعات و منابع اسلامی، 1389: 190؛ فیض، 1394: 161)

5. رسوبات ناصحیح فرهنگی، اطلاعات ناصحیحی است که ریشه در فرهنگ جامعه دارد. این اطلاعات در اثر مرور زمان در اذهان افراد رسوب کرده و در نهایت، به باور تبدیل می‌شوند.

6. برخی انسانها با دیدن عملکرد برخی مسئولان جامعه در پست و مقام خود، اصل آن مقام یا نظام را زیر سؤال می‌برند.

نظیر دوستان، رهبران، سنتهای رایج غلط در جامعه و ... بستگی دارد، علت‌هایی چون: راحت‌طلبی،¹ اثر دادن حبّ و بغضها در معرفت خداوند، تبعیت از هوای نفس، ناتوانی در غلبه بر هوای نفس،² منفعت‌طلبی، تعلقات مادی و دنیوی و عدم درک درست حکمت خداوند، به این دسته مربوط می‌شوند.

بر اساس مطالب ارائه‌شده، به راحتی می‌توان فهمید که بخش اعظم علل خداانگاره‌های نادرست، به معرفت و شناخت انسانها بازمی‌گردد که می‌توان با معرفت‌افزایی و ارائه و آموزش انگاره‌های صحیح از خداوند این مشکل را رفع کرد. بخش کوچک‌تر از این علتها نیز غیر معرفتی است که تعداد بیشتری از آن مانند راحت‌طلبی، اثر دادن حبّ و بغضها در معرفت خداوند، ناتوانی در غلبه بر هوای نفس، منفعت‌طلبی و تعلقات مادی و دنیوی، ریشه روان‌شناختی و دو مورد تبعیت از هوای نفس و عدم درک درست حکمت خداوند، از ریشه جامعه‌شناختی نیز برخوردارند و باید بر اساس ریشه و منشأ با آنها برخورد کرد.

گفتنی است که از یافته‌های این پژوهش می‌توان به عنوان معیار تصور از خدا در ارزیابی‌های روان‌شناختی و ارتقای سلامت روان افراد استفاده کرد. با توجه به اینکه مطالعات زیادی در حوزه تصور از خدا انجام شده و مهم‌ترین نقطه ضعف آنها مقیاسهای اندازه‌گیری و ابزار سنجش آنهاست که عمدتاً محدود به دین مسیحیت است و برای پیروان سایر ادیان، حداقل به سادگی قابل تعمیم نیست، سؤالات و نتایج این پژوهش می‌تواند مبنای نظری و ابزار مناسبی برای سنجش تصور از خدا مطابق با دین اسلام و فرهنگ ایرانی باشد.

پیشنهادها و محدودیتها

از جمله محدودیت‌های این پژوهش، این است که برای رعایت تنوع نمونه، کنترلی روی پایداری به فروع دین صورت نگرفت و از آنجا که ممکن است علل انگاره‌های ذهنی افراد پایبند و غیر پایبند به فروع دین با هم متفاوت باشد، پیشنهاد می‌شود پژوهشهایی مشابه روی هر دو گروه به صورت جداگانه صورت گیرد. محدودیت دیگر، تعمیم نتایج تحقیق بر دیگر گروه‌های سنی و جنسیتی است. از آنجا که جامعه آماری این پژوهش دانشجویان دختر غیر الهیاتی دانشگاه میبد هستند، پیشنهاد می‌شود پژوهشهایی مشابه در جامعه‌ای گسترده‌تر، با تنوع گرایشهای مذهبی و جنسیتی و در قشرهای مختلف جامعه صورت گیرد.

1. راحت‌طلبی مسئله‌ای است که در تمامی جریان‌های زندگی انسان نمود دارد و منشأ بسیاری از بدبختی‌ها، انحرافات و ذلت‌هایی است که در طول تاریخ، افراد یا جوامع مختلف بدانها مبتلا شده‌اند (مصباح یزدی، 1376، ج 2: 78). مداومت بر این ویژگی باعث می‌شود که در اثر مرور زمان، علاوه بر جسم، ذهن انسان نیز متأثر شده و کم‌کم از عبودیت و بندگی خداوند فاصله بگیرد. امام صادق (ع) فرمودند: «تَفْسِيرُ الْعُبُودِيَّةِ بَدَلُ الْكُلِّ وَ سَبَبُ ذَلِكَ مَنَعَ النَّفْسَ عَمَّا تَهْوَى وَ حَمَلَهَا عَلَى مَا تَكْرَهُ وَ مِفْتَاحُ ذَلِكَ تَرْكُ الرَّاحَةِ» (منسوب به امام صادق (ع)، مصباح الشریعه، 1400: 7)

2. تفاوت تبعیت از هوای نفس با ناتوانی در غلبه بر هوای نفس در خواستن و نخواستن است. در مورد اول، فرد خواستار تبعیت از هوای نفس خود است، ولی در مورد دوم نمی‌خواهد که از هوای نفس پیروی کند؛ اما توانایی و اراده غلبه بر آن را هم ندارد.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه. محمد بن حسین شریف رضی (1414 ق). قم: هجرت.
- اترک، حسین (1389). «وظیفه‌گرایی اخلاقی». *اخلاق در علوم و فن‌آوری*، سال پنجم، ش 2-1.
- امام جعفر صادق (ع) (منسوب به امام) (1400 ق). *مصباح الشریعه*. بیروت: اعلمی.
- برابادی، حسین احمد (1394). «مقایسه کیفیت تصور از خدا در بیماران افسرده و افراد سالم». *فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، سال ششم، ش 23: 69-96.
- بیات، عبدالرسول (1381). *فرهنگ واژه‌ها*. قم: مؤسسه اندیشه و فرهنگ دینی، چ دوم.
- پرزور، پرویز؛ نیلوفر میکائیلی، کاظم معاضدی و اباصلت ابراهیمی (1394). «پیش‌بینی سلامت عمومی بر اساس تصور مثبت و منفی از خدا در دانشجویان». *سلامت و مراقبت*، دوره هفدهم، ش 1: 30-39.
- حدادی کوهسار، علی‌اکبر و باقر غباری بناب (1390). «رابطه انگاره ذهنی از خدا و دلبستگی با افکار پارانوئیدی در دانشجویان». *پژوهشهای نوین روان‌شناختی*، سال ششم، ش 24: 39-58.
- حسین‌ثابت، فریده و مریم رادی (1394). «بررسی رابطه درک از خدا و رضایت از زندگی در دانشجویان دانشگاه شیراز». *پژوهش در دین و سلامت*، دوره اول، ش 2: 25-56.
- خاکساری، زهرا و زهره خسروی (1391). «خدا و تصور مثبت و منفی از او و رابطه آن با عزت نفس و سلامت روانی دانش‌آموزان». *روان‌شناسی و دین*، سال پنجم، ش 2: 83-98.
- زارعی، اقبال (1388). «بررسی رابطه بین تصور از خدا و افسردگی در دانشجویان دختر و پسر دانشگاه‌های پیام نور و آزاد شهر میناب در سال 1385». *روان‌شناسی و دین*، ش 6: 157-172.
- صادقی، منصوره‌سادات؛ محمدعلی مظاهری و سعاده ملک‌عسگر (1387). «والدین، خود و دیگران مهم: منابع تصور از خدا». *علوم رفتاری*، دوره دوم، ش 1: 83-96.
- علیان‌سب، سیدحسین (1390). «تصور ذهنی از خدا و خاستگاه آن». *روان‌شناسی و دین*، ش 2: 63-77.
- غباری بناب، باقر و علی‌اکبر حدادی کوهسار (1389). «رابطه انگاره ذهنی از خدا با روان‌پریشی و جسمی‌سازی در دانشجویان». *دستاورد های روان‌شناختی*، دوره چهارم، ش 2: 19-34.
- فیض، علیرضا (1394). *مبادی فقه و اصول*. تهران: دانشگاه تهران.
- قدردان قراملکی، محمدحسن (1393). *خدا در تصور انسان*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- کریمی، صدیقه و عبدالرضا نصر (1392). «روشهای تجزیه و تحلیل داده‌های مصاحبه». *پژوهش*، سال ششم، ش 1: 71-94.
- کریمیان، علی (بی تا). «درسنامه جستاری در معرفت‌شناسی و معرفت دینی». تاریخ دریافت: 1398/3/16. قابل دسترس در: <https://staff.guilan.ac.ir/karimian/cv/284.pdf>

- مجلسی، محمدباقر (1403 ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی، چ دوم.
- محمدی، داوود و مهناز مهربایی زاده هنرمند (1385). «ارتباط تگرش مذهبی با مکان کنترل و نقش جنسیت». پژوهشهای روان‌شناختی، دوره نهم، ش 4-3: 47-64.
- محمدی ری‌شهری، محمد (1416 ق). میزان الحکمه. قم: دار الحدیث.
- مرکز اطلاعات و منابع اسلامی (1389). فرهنگنامه اصول فقه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (1376). اخلاق در قرآن. ترجمه محمدحسین اسکندری. قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- نبی‌لو، عظیم‌اله (1395). «عوامل معرفتی ناپایداری حکومت علوی». حدیث و اندیشه، دوره دوازدهم، ش 23: 100-85.
- نورعلیزاده میانجی، مسعود و ابوالقاسم بشیری (1395). «ساخت مقیاس خداآگاهی و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی آن». اسلام و پژوهشهای روان‌شناختی، سال دوم، ش 2: 7-28.
- نورعلیزاده میانجی، مسعود و همکاران (1391). «رابطه خداآگاهی با خودآگاهی». روان‌شناسی و دین، سال پنجم، ش 3: 24-5.
- **The Holy Quran.**
- Nagj-ol-Balagheh. M.H. Sharif Razi (1993). Qom: Hejrat Publications.
- Atrak, Hossein (2010). "Ethical Responsiveness". *The Journal of Ethics in Science and Technology*, 5th year, No. 1-2.
- Barabadi, H.A. (2015). "A Comparative Study of How God is Imagined by the Depressed and the Healthy". *The Journal of Counseling Culture and Psychotherapy*, 6th year, No. 23: 69-96.
- Bayat, A.R. (2002). *Lexical Morphology* (2nded.). Qom: The Institute of Thought and Religious Culture.
- Feyz, A. (2015). *Fundamentals of Jurisprudence*. Tehran: Tehran University Press.
- Ghadrdan Gharamaleki, M.H. (2014). *Man's Imagination of God*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Center Publications.
- Ghobari Bonab, B. & A.A. Haddadi Kuhsar (2010). "The Relationship between Imagination of God and Depression and Incarnation in Students". *The Journal of Psychological Achievements*, 4(2): 19-34.
- Haddadi Kuhsar, A.A. & B. Ghobari Bonab (2011). "The Relationship between Imagination of God and Paranoid thoughts of Students". *The Journal of Modern Research in Psychology*, 6th year, No. 24: 39-58.
- Hossein Sabet, F. & M. Radi (2015). "Investigation of the Relationship between Imagination of God and Life Satisfaction in Shiraz University Students". *The Journal of Research on Religion & Health*, 1(2): 25-56.
- Imam Jafar Sadeqh (assumed author) (1979). *Mesbah-ol-Sharieh*. Beirut: A'lami Publications.

- Karimi, S. & A.R. Nasr (2013). "**Techniques for the Analysis of the Data Collected from Interviews**". *The Biquarterly Journal of Reseach*, 6th year, No. 1: 71-94.
- Karimian, A. (2019, June 6). "**A Research on Epistemology and Religious Cognition**". Retrieved from: <https://staff.guilan.ac.ir/karimian/cv/284.pdf>.
- Khaksari, Z. & Z. Khosravi (2012). "**Negative and Positive Imaginations of God in Relation to Students' Self-Esteem and Psychological Health**". *The Journal of Psychology and Religion*, 5th year, No. 2: 83-98.
- Majlesi, M.B. (1982). **Bahar-ol-Anvar** (2nded.). Beirut: Arabic Heritage Revival Publications.
- Mesbah Yazdi, M.T. (1997). **Ethics in the Quran**. Translated by M.H. Eskandari. Qom: Imam Khomeini Institute of Research and Education.
- Mohammadi, D. & M. Mehrabizadeh Honarmand (2006). "**Relationship between Religiousness and Locus of Control and Gender**". *The Journal of Psychological Research*, 9(3-4): 47-64.
- Mohammadi Reyshahri, M. (1995). **Mizan-ol-Hekmeh**. Qom: Dar-ol-Hadith Publications.
- Nabilu, A. (2016). "**Ideological Factors Leading to the Instability of Ali's Government**". *The Journal of Hadith and Thought*, 12(23): 85-100.
- Nour Alizadeh Mianji, M. (2012). "**The Relationship between God-Consciousness and Self-Consciousness**". *The Journal of Psychology and Religion*, 5th year, No. 3: 5-24.
- Nour Alizadeh Mianji, M. & A. Bashiri (2016). "**Designing a Scale of Self-Consciousness and its Psychometric Features**". *The Journal of Islam and Psychological Research*, 2nd year, No. 2: 7-28.
- Olyanasab, S.H. (2011). "**Mental Image of God and its Origin**". *The Journal of Psychology and Religion*, No. 2: 63-77.
- Porzur, P.; N. Mikaili, K. Moazedi & A. Ebrahimi (2015). "**Prediction of Public Health Based on Students' Positive and Negative Imaginations of God**". *The Journal of Health and Protection*, 17(1): 30-39.
- Sadeghi, M.; M.A. Mazaheri & S. Malek Askar (2008). "**Parents, Oneself, and the Others: The Sources of how to Imagine God**". *The Journal of Behavioral Sciences*, 2(1): 83-96.
- The Center of Islamic Data and Sources (2010). **Encyclopedia of Jurisprudence**. Qom: Islamic Science and Culture Research Center.
- Zarei, E. (2009). "**The Relationship between Imagination of God and Depression among the Boy and Girl Students of Minab Azad and Payame Noor Universities in 2006**". *The Journal of Psychology and Religion*, No. 6: 157-172.

